

OLIV TA'LIM MUASSASALARINI MOLIALASHTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Murtozayev Sanjar O'tkir o'g'li

O'zDJTU da hisobchi, auditor

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10403985>

ARTICLE INFO

Received: 12th December 2023

Accepted: 18th December 2023

Online: 19th December 2023

KEY WORDS

Ta'lim, ta'lim tizimini isloh qilish, ta'lim muassasalarini molialashtirish manbalari, aholi jon boshiga molialashtirish printsipli.

ABSTRACT

Oliy o'quv yurtlari o'z faoliyatini molialashtirishda turli qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish va ularning o'sishini ta'minlash uchun molialashtirish mexanizmlarini takomillashtirish juda muhimdir. Ushbu maqola oliy o'quv yurtlarini molialashtirishning turli jihatlarini o'rganadi va takomillashtirishning turli strategiyalarini taklif qiladi.

Kirish: Ta'lim tizimini rivojlantirish zamonaviy O'zbekiston davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biridir. "Ta'lim" milliy loyihasi doirasida 2007 yildan buyon ushbu sohani modernizatsiya qilishning mintaqaviy kompleks loyihalari qo'llab-quvvatlanmoqda. Amalga oshirilayotgan islohotlar boshqa yo'nalishlar bilan bir qatorda molialashtirish mexanizmini takomillashtirish va xarajatlar samaradorligini oshirishni ham o'z ichiga oladi. Uni amaliy amalga oshirish bilan bog'liq muammolar ushbu ishda ko'rib chiqiladi.

Yuqori darajada rivojlangan mamlakatning asosiy afzalligi uning inson salohiyatidir, bu asosan ta'lim tizimining muvaffaqiyati bilan belgilanadi. Aynan shu soha hozirgi bosqichda mamlakatning o'rta va uzoq muddatli istiqbolda barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda uning rivojlanishi dunyoning ko'plab mamlakatlarida, xususan O'zbekistonda davlat siyosatining ustuvor vazifasi deb e'lon qilinmoqda, chunki butun davlatning rivojlanishi jamiyatning ta'lim darajasiga bog'liq. Bilimli odamlar iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning muvaffaqiyatining asosiy sharti, mamlakatning eng muhim strategik manbai va iqtisodiyotning izchil rivojlanishi uchun asosdir.

Zamonaviy sharoitda ta'lim inson farovonligini ta'minlashda, fuqarolik jamiyatini shakllantirishda, bilim va ilm-fanni talab qiladigan texnologiyalarga asoslangan innovatsion iqtisodiyotni yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu rolni bajarish faqat ta'lim tizimining barqaror va uzluksiz rivojlanishi, uning asosligini saqlab qolish va shaxs, jamiyat va davlatning dolzarb va istiqbolli ehtiyojlariga muvofiqligi asosida uning sifatini ta'minlash sharti bilan mumkin.

Davlat umumiy va shaxsiy intellektual salohiyatni ko'paytirishdan manfaatdor. Shu ma'noda, u nafaqat ta'lim sifatining kafolati, balki manfaatdor tomon sifatida ham ishlaydi, ya'ni mijoz va iste'molchi sifatida. Ta'limga investitsiyalarning rentabelligi hamma uchun Ravshan: foyda butun jamiyat, korxonalar va odamlarning o'zlari tomonidan olinadi. Foyda

to'g'ridan-to'g'ri bo'lishi mumkin, ya'ni pul shaklida ifodalangan (masalan, ish haqining o'sishi) yoki bilvosita (masalan, odam uchun — umumiy madaniyatning o'sishi, jamiyat uchun jinoyatchilikning kamayishi, ko'proq ijtimoiy kelishuvga erishish). Ta'linga moliyaviy investitsiyalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida zarur samaradorlik darajasini ta'minlaydi. Davlat, korxonalar va jamoat tashkilotlari bilan bir qatorda, bu vaziyatda "tovar" ni sotib oluvchi o'qimishli, yuqori intellektual, professional o'qitilgan mutaxassis rolini o'ynaydi. Biroq, ta'lim sohasining o'ziga xos xususiyati shundaki, unga kiritilgan mablag'lar tez daromad keltirmaydi. Va uning narxi sezilarli va deyarli butunlay davlat byudjetiga tushadi.

Ta'lim-bu tizimlashtirilgan bilimlarni o'zlashtirish, ko'nikma va malakalarni egallash jarayoni, bu insonni hayot va mehnatga, mutaxassislik olishga tayyorlashning zaruriy shartidir. Amaldagi O'zbekiston qonuniga muvofiq (bundan buyon matnda ta'lim to'g'risidagi qonun deb yuritiladi), ta'lim "tegishli hujjatlar bilan tasdiqlangan fuqaro (talaba) tomonidan davlat tomonidan belgilangan ta'lim darajalari (ta'lim tsenzurasi) to'g'risida bayonot berish bilan birga inson, jamiyat, davlat manfaatlari yo'lida tarbiyalash va o'qitishning maqsadli jarayoni" dir.

Davlat O'zbekiston fuqarolariga maktabgacha, boshlang'ich umumiy, asosiy umumiy, o'rta (to'liq) umumiy, shuningdek tanlov asosida — davlat yoki shahar ta'lim muassasalarida o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi kasb-hunar ta'limi olish imkoniyatini kafolatlaydi. Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlarini amalga oshirish ta'lim olish uchun sharoit yaratish orqali ta'minlanishi kerak, shu jumladan ta'lim muassasalarini barqaror va samarali moliyalashtirish tizimi tufayli.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida ta'lim muassasalarini moliyalashtirish uchun faqat bozor mexanizmidan foydalanish mumkin emas. Jamiyatning ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyojlari davlatning byudjetni moliyalashtirish shaklida majburiy qo'llab-quvvatlashini hisobga olgan holda qondirilishi kerak, ya'ni deyarli soliq to'lovchilar mablag'lari hisobidan.

Ta'lim to'g'risidagi qonunda ushbu soha O'zbekiston Respublikasi, uning sub'ektlari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari vakolatiga kirishi ko'zda tutilgan. Ta'lim xarajatlarini moliyalashtirishning asosiy manbai federal, mintaqaviy va shahar byudjetlari hisoblanadi. Byudjetdan tashqari mablag'lar tadbirkorlik faoliyati va homiylarning mablag'lari, ixtiyoriy xayr-ehsonlar va maqsadli badallar ahamiyatsiz rol o'ynaydi.

Muassasalar byudjetdan tashqari moliyalashtirishni kengaytirishdan manfaatdor, chunki bunday mablag'larning katta qismi muassasalar xodimlarining mehnat motivatsiyasini oshirish va mehnat sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan. Byudjetdan tashqari mablag'lar hajmini oldindan aytib bo'lmaydi, shuning uchun byudjetda ular oldingi davr ma'lumotlari asosida rejalashtirilgan.

Uzoq vaqt davomida faqat xarajatlarga yo'naltirilgan davlat moliyalashtirish mexanizmidan foydalanish natijasida ta'lim sohasida quyidagi tendentsiyalar namoyon bo'ldi: ortiqcha ta'lim tarmog'ini saqlab qolish (kam ta'minlangan maktablarda juda yuqori birlik xarajatlari bilan), o'quvchilar sonining kamayishi va ta'mirlash va o'quv qo'llanmalari uchun mablag'larning keskin etishmasligi bilan maktab o'qituvchilari sonining ko'payishi,

sanoatning surunkali kam moliyalashtirilishi va ta'lim muassasalarining aksariyat qismida zarur moddiy-texnik darajalarning yetishmasligi.

Kam mablag' manbalari va talabalar soni ortib borayotganligi sababli, daromadni optimallashtirish uchun oliy ta'limni moliyalashtirishni puxta rejalashtirish kerak. Vudxoll (1992) va OECD (1990) oliy ta'limni moliyalashtirish nafaqat resurslarni taqsimlash mexanizmi, balki fondlar va foydalanuvchilar o'rtasidagi muloqotni osonlashtiradigan mexanizm ekanligini ta'kidlamoqda. Moliyalashtirish manbalari va moliyalashtiriladigan institutlarning o'zaro bog'liqligini o'rganish ta'limni moliyalashtirish va uni isloh qilish masalalari to'g'risida asosiy tushunchani berishi mumkin. Turkumlangan moliyalashtirish manbalari asosida muhokama qilish uchun bir nechta mamlakatlar tanlandi.

Xitoyda davlat oliy o'quv yurtlari daromadlarining 81,8% 1992 yilda davlat mablag'laridan tushgan. Hindistonda oliy ta'lim byudjetining 90% dan ortig'i davlat grantlari hisobidan amalga oshirildi. Avstraliyada Federal va shtat hukumatlarining mablag'lari 49,1% ni tashkil etdi. Yangi Zelandiyada hukumat tomonidan moliyalashtirish 51,1% ni tashkil etdi. Amerika Qo'shma Shtatlarida Federal, shtat va mahalliy hukumatlarning davlat mablag'lari 50,5% ni tashkil etdi. An'anaga ko'ra, jamoat fondi to'g'ridan-to'g'ri institutlarga yo'naltirilishi mumkin ta'lim vazirliklari kabi ta'lim vazirligi yangi Zelandiyada. Shu bilan birga, moliyalashtirish agentliklari, subsidiyalangan kreditlar, talabalar grantlari va vaucher kabi boshqa bilvosita yo'llar ham mavjud.

Moliyalashtirish mexanizmlari va modellari:

Moliyalashtirish manbalari va yo'llarini aniqlagandan so'ng, moliyalashtirish mexanizmlarini batafsil o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ba'zi hukumatlar moliyalashtirish mexanizmini modelga to'plashlari mumkin, masalan taksimetr-model Daniyada, nisbiy moliyalashtirish modeli Avstraliyada va moliyaviy muvozanat modeli Gonkongda. Turli xil moliyalashtirish mexanizmlari oliy o'quv yurtlarining xatti-harakatlariga turli xil ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shunday qilib, moliyalashtirish mexanizmini o'rganish hukumatning oliy ta'limga bo'lgan munosabati va maqsadini tushunish uchun asos bo'lishi mumkin.

Avstraliya me'yoriy ajratish modeli bo'lgan nisbiy moliyalashtirish modelini qabul qildi. Talaba raqamlari moliyalashtirish miqdorini hisoblashning asosiy elementlaridan biridir. Agar o'qitiladigan talabalar soni moliyalashtiriladigan talabalar joylaridan kam (kamida 2%) ekanligi aniqlansa, bu keyingi o'quv yilida ajratilgan mablag'larning kamayishiga olib kelishi mumkin. Agar talabalar soni vazirlik tomonidan belgilangan maqsad sonidan oshib ketsa, o'rtacha o'qish xarajatlarining taxminan 40% miqdorini to'ladi (DETYA, 2000). Ushbu kelishuv talabalar uchun raqobatni joriy qilishi va shu bilan birga davlat subsidiyalarini kamaytirishi mumkin.

Daniya taksimetr modelini qabul qildi. O'qitish uchun ajratilgan mablag' institut oladigan umumiy daromadning o'rtacha uchdan bir qismini tashkil etadigan birlik-xarajat printsipligiga asoslanadi. Imtihonlardan o'tgan talabalar soni mavjud byudjetni belgilaydi. Universitetlar imtihonlarini topshirmagan yoki topshirmagan talabalar uchun kompensatsiya olmaydilar. Ushbu sxema institutlarni bitiruvchilarni ishlab chiqarishda emas, balki samaraliroq bo'lishga undashdir talabalarning ro'yxatga olinishini oshirishga e'tibor qaratish.

Angliyada oliy o'quv yurtlari ikkita asosiy manba tomonidan moliyalashtiriladi: blok grantlari va o'quv to'lovlari. Blok grantlari asosan Angliya uchun Oliy ta'limni moliyalashtirish

Kengashi (HEFCE) tomonidan belgilangan formula bo'yicha belgilanadi. Umuman olganda, formula joriy narxga asoslangan. Masalan, laboratoriya sub'ektlari laboratoriya bo'lmaganlarga qaraganda ko'proq mablag' olishdi. Parttime talabalari kunduzgi talaba uchun grantning atigi 50 foizini oladilar, chunki ularning o'quv faoliyati kunduzgi talabalarga qaraganda nisbatan kamroq. Londondagi institutlar, masalan, yashash xarajatlari yuqori bo'lgani uchun ko'proq grant oladi.

Moliyalashtirishning turli modellari va mexanizmlari mavjud. Moliyalashtirish usullarini ko'rib chiqqanda, bir necha holatlar kuzatildi: (1) talaba ro'yxatdan o'tish bir umumiy muhim element, asosiy mezon sifatida faqat bir necha foydalanish; (2) davlat organlari bir bor qabul qilish kvotalari va mablag' ajratilishini nazorat qilish orqali oliy ta'limga kuchli ta'sir; (3) blok grantlari qo'llash, ammo ular faqat mablag'larni ichki taqsimlashning moslashuvchanligini ta'minlaydi; va (4) barqarorlik va ta'lim sifati aksariyat moliyalashtirish usullarining asosiy maqsadlari bo'lib tuyuladi.

Bilvosita moliyalashtirish modellari talabalar grantlari va kreditlari shaklida keng qo'llanilgan, ammo vaucherlardan juda kam foydalanilgan. Vaucher modeli yarim asrdan ko'proq vaqt davomida muhokama qilingan. Ko'pgina tadqiqotchilar, ayniqsa o'qituvchilar va iqtisodchilar, ijobiy funktsiyalari va ta'siri tufayli vaucher tizimini muhokama qiladilar va targ'ib qiladilar. Biroq, taklif tomoni (universitetlar) va talab tomoni (talabalar) tomonidan manfaatdor tomonlarning fikrlari va munosabatlari bo'yicha juda kam tadqiqotlar olib borildi. Voucher tizimi haqidagi munozaralar yanada ma'lumotli va to'liq bo'lishi uchun ushbu sohadagi keyingi tadqiqotlarni o'rganish tavsiya etiladi.

Xulosa

Oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish ularning barqarorligi va o'sishi uchun juda muhimdir. Davlat-xususiy sheriklik, bitiruvchilarni jalb qilish, daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, xayriya mablag'lari va davlat grantlari kabi strategiyalarni amalga oshirish orqali muassasalar moliyaviy qiyinchiliklarni yengib o'tishlari va sifatli ta'lim berishlari mumkin. Ushbu yaxshilanishlar oxir-oqibat talabalar, o'qituvchilar va umuman jamiyatga foyda keltiradi. Oliy o'quv yurtlarining doimiy o'sishi va muvaffaqiyatini ta'minlash uchun manfaatdor tomonlar birgalikda ishlashlari shart.

References:

1. Oromov Jakhongir. Digital Economy of the Age. Field. American journal of economics and business management. ISSN: 2576-5973 Vol. 6, №. 2, 2023.
2. Alikulov M. S. Priorities for improving investment activities of insurance organizations // ISJ Theoretical & Applied Science, 08 (100). – 2021. – C. 423-427.
3. Alimkhanova N. Improving accounting and auditing of goods and material resources. "Экономика и социум" №4(107)-2 2023.12.15
4. Aliqulov M. Development of state private partnership: problems and prospects // International Finance and Accounting. – 2019. – T. 2019. – №. 4. – C. 15.
5. Byba, V.V., & Tenyts'ka, N.B. (2017). World experience of employee motivation and possibilities of its adaptation to the conditions of Ukrainian enterprises. Economy and Society, 10, 166-171.

6. Medynska, S.I. (2017). Improving the staff motivation system of Ukrainian tourist companies in the context of foreign